

MAGYAR FOLYÓIRATOKBAN LAPOZGATVA

(Folytatás)

Sinkó Ervin

ÚJ ÍRÁS (1963.)

Kísérleti kutyák rámvonítanak
reménytelenül, éjjel, nappal,
ellátnak gyeheenna-beli jajjal.
Nem sikolt így kerék a sínen
s kenetlenül egy brigád kordé!
Alul a pulik mint a purdék
kisteknőbe hanyatt lekötve
virradnak a kínra,
vérük kapuja sarkig kinyitva,
szítva pokollá velejük láza,
morognak a teáskanálra,
marcangolják a gumicuclít,
habot vicsorgó babák lettek
ölén a fehér nővéreknek.
Minek ez? Kifúltan kérve kértem.
Sugaras hang ropog: Érdekében.
Érdekemben.

Így kezdődik Nagy Lászlónak az a félelmetesen szép verse, mely az *Új Írás* 1963. januári számában jelent meg, ahol Lengyel József *Elejétől végig* címmel tette közzé visszaemlékezéseit. Nagy Lászlónak a kísérleti kutyákról, a tehetetlen gyeheenna-beli vonításról szóló verse, a *Vonítások*, felveti a kérdést:

Akár az ebek miért vonítok?
Elfordul az élet, magamra hagyva
dagadnak káprázataim nagyra...

Ez a vers zümmögött bennem iszonyú kísérezzeneként egész idő alatt, míg a Lengyel Józsefnek, arról a kálváriánál sötétebb kálváriáról szóló beszámolóját olvastam, amelyet nagyon hosszú évek során járt meg a szibériai gyűjtőtáborokban. Miféle pokoli kísérlet az, aminek emberek életét vetették alá, ezt a mi szegény, póre, egyetlen életünket?

Minek ez? Kifűltan kérve kérdem.
Sugaras hang ropog: Érdekében.
Érdekemben.

S fölzúdul bennem a viszonzulás: a fene egyen meg engem, az egész emberiséget, de minden olyan értéket is, amelynek érdekében vagy érdekemben ilyen árat, mint amelyet Lengyel József fizetett, bárkinak is fizetnie kell.

Van az irodalomnak egy fajtája, melynek olvasása közben olyan testi-lelki közelbe kerülünk az íróval, hogy irodalomból valami más, valami olyan lesz, ami csak a saját fájdalmainkat felidéz, saját gondolatainkat és múltunkat, életünk leglényegesebb problémáit felkavaró, meghitt beszélgetéshez hasonlítható. Az irodalomnak ezt a fajtáját szeretem legjobban.

S ha ehhez még az is hozzájárul, hogy maga az író, egyszer régen, amikor még ő is, te is fiatal voltál, barátod, a szó legszorosabb értelmében, kenyeres pajtásod volt! És mindketten úgy álltatok egymás mellett, mint akik közös megpróbáltatásból épen kikerülve valami ismeretlen, veszélyekkel és izgalmakkal, kétségekkel, bánatokkal és mámorokkal hívogató nagy út, még mindig csak ifjan, csak a kiszámíthatatlan esélyekkel vonzó élet előtt állnak, készülődnek, és közben megosztják egymással aggodalmaik, kétségeik, szándékaik, szerelmeik és benső küzdelmeik titkát is, s azután — az „azután” ez esetben körülbelül harmincöt esztendő jelent — egy folyóirat nyomtatott betűi szólnak hozzád arról, hogy milyen poklokat járt meg az egykori barát, mióta egymást szem elől veszítették. Ez az „irodalom” akkor több és más lesz neked, mint bármilyen nagy, bármilyen mély gondolati és érzelmi mélységekből termett esztétikai objektum élménye.

Nem, nem is igaz. Lám, mennyire nem könnyű a legpontosabb kifejezést megtalálni. Nem igaz, hogy az esztétikai objektum másodlagos: a valóság és a valóság szülte megrendültség nemcsak erkölcsi, hanem különválaszthatatlanul esztétikai eredetű is. Az érzékszervek a gondolatokkal együtt képessé teszik képzeletünket, hogy átéljük mindazt, amit személy szerint nem mi magunk éltünk át. Így válnak a mások emlékei is személyes emlékeinkké.

Az író szava mindenkor az olvasójával feltételezett közösségből indul ki. Ha érthetetlen, ha nem hat az igaz írói szó, az nem az olvasó korlátozott eszének, hanem az olvasó élményköre szűk voltának a következménye. Ezért rezisztens a költő szavával, szavakba foglalt él-

ményeivel szemben. De ha az író és olvasója között van valaminemű közösség, akkor — s ez már az író megjelenítő és h á b o r g a t ó erején múlik — az olvasó minden sor után mélyebben, mind teljesebb orkesztrációval reagál a szavakra, egészen az író szavakba foglalt él-ményeivel való képzeletbeli azonulásig. Az idegen sorsot így a ma-gunk sorsaként éljük át.

Voltaképpen ez az, amiről szó van: önző állatok vagyunk, de fél-tett külön életünket számtalan gonosz lehetőség fenyegette, s ezek a lehetséges, ezek a *majdnem-lehetett-volna* sorsaink egy-szerre megelevenedve öltenek testet, a mieink lesznek, az író a csak különös véletlen folytán elkerült, *lehetett-volna* sorsunk történetének, a saját történetének tesz képzeletbeli szemlélőjévé, jobban mondva, részesévé.

Vannak és — remélhetőleg — a jövőben még inkább lesznek, akik nem ezzel a rezonanciával olvassák a Lengyel József beszámó-lóját: *Elejétől végig*.

Vannak és — milyen jó volna biztosan remélni, biztosan tudni! — a jövőben még inkább lesznek, tán csak olyanok lesznek, akik szá-mára az írónak ez az infernóban való járása és lakása nem lesz más, mint csak valami izgató, az egzotikuma által félelmetes, végső fokon — ezt volna jó remélni! — érthetetlen, megfejtethetlen történet a tá-voli múltból. De nekünk kortársaknak valósággal kézzelfogható az az elképzelhetetlen valóság, amit Lengyel József tett szavá. S köszönet illeti meg, hogy szavá tette. Ez a valóság épp azért és csak azért nem jelenti egész életünk végleges kudarcának bizonyítékát, mert, íme, megértük, hogy valaki, anélkül hogy megtagadta volna ifjúságának, ifjúságunknak az embert felszabadító, gyökeres változásba vetett hi-tét, sőt épp e hit nevében és védelmében, szavá tette — és szavá *tehet*te —, hogy milyen iszonyba sülyedhet a leghumánusabb eszme, hogyha eszközzé válik egy magát az élő emberek szükségletei és be-látása fölé helyező, egy magamagának a bírálhatatlan gondviselés szerepét arrogáló zsarnoki apparátus markában.

Minek ez? Kifúltan kérve kérdem.

Sugaras hang ropog: Érdekében.

Érdekemben.

Lealjasító, mocskos, undok szenvedésen, véren szerzett tanúság-tétel a Lengyel József higgadt és nagy írása: tanúságtétel az ember mellett és minden olyan hatalmi apparátus ellen, amely magának vindikálja a jogot, hogy megkérdézésünk, ellenőrzésünk, meghallga-tásunk, tevékeny részvételünk nélkül, egymagában képviselje a ma-gasabb, közönséges halandók számára felfoghatatlan, valami elvont jövőndőtől követelt, csak fölkent beavatottaknak látható és egyben minden rémtett igazolását eleve magában foglaló Magasabb Érdeket. „Érdekében. Érdekemben.”

Maga Lengyel József alig kommentál. Ez az olvasója dolga. Ő csak az élete útját beszéli el önfegyelmező tartózkodással. Felvillan a gyer-mekkorra egy-egy képe: a falat kenyér, mely ha véletlenül földre esik, fel kell emelnie és meg kell csókolnia, az apja, ahogy „egyik kezéből

a másikba csurgatja a rőtáruany búzáat"; a Nagykocsmá, ahol a pincér nagy üvegtálon cukrászsüteményt tesz az asztalra, s ő a gyönyörű süteményekből csak öt darabot eszik meg, mert több nem fér belé; s a gabonakereskedő, aki igen gazdag és gyomorrákja van, alig tud enni, de már megszokásból is csal, mintha nem áradna szájából rettenetes szag és nem lennének megszámlálva a napjai. Aztán a falusi gyerekből városlakó lesz, kamasz, aki már „fiatal költő és nagy költő akar lenni”, hogy 1917 őszén, amikor Budapesten ő ugyan nem, de mások éheznek, és „a péküzletek előtt hosszú sorban állnak az asszonyok... a hajnali szürkületben”, új életcélt tűzön maga elé: „Már nem nagy író akarok lenni, hanem nagy forradalmár... nem lehet ízletes a kenyérem, míg nincs elég kenyere mindenkinek.”

Ezután az író átugrik a következő hús esztendőn. Az 1917-től 1937-ig terjedő időt — az októberi forradalom, a Magyar Tanácsköztársaság és az emigrációs évek korszakát is — szűkszavúan, csak néhány mondatban foglalja össze, hiszen ez csak afféle előszó ahhoz, amit neki el kell, mert el *kell* mondania. De ebben az előszóban, akár a gyermekkorban hallott parancs, hogy a földre esett falat kenyeret fel kell venni és meg kell csókolni, felhangzik a bekövetkező kálváriának, az ő kálváriájának mindig visszatérő, mindig életet vagy halált jelentő motívuma, a kenyér:

„Hús év következett ezután és sokat írtam kenyérről, kenyérkeresetről, kenyérgondról és mindennapi kenyérről. Írtam gabonatermelésről, gyári termék és mezőgazdasági termék közötti ár-ollóról, krízisről... Írtam kenyérről, melyet profitéhes tőkések petróleummal öntenek le, és kávéról, melyet a tengerbe szórnak... De kenyér, konkrétan, testében nem jelent meg előttem...”

Ennek a passzusnak utolsó mondata a maga tömörségében fölülmúlhatatlanul, lucidan foglalja össze ezt a korszakot:

„Fogalmak közepette éltem.”

A fogalmakat a valóság váltja fel. A szovjetunióbeli börtön valósága. Szembesítés a valósággal. Irgalmatlan szembesítés.

Kezdetől fogva ez az egyetlen téma. Számptalan változatban. Az író mellékesnek tartja, hogy milyen címen, okkal vagy ok nélkül zárta-e börtönbe azok, akikre hús éven keresztül mint eszményi elvtársaira, eszményi vezéreire tekintett fel. Hogy milyen megokolással vagy ürüggyel vetették börtönbe, igaza van, irreleváns, hisz ez a nagy moszkvai pörök és kivégzések éve, 1937. Az író a lényegre összpontosítja figyelmét: arra, hogy egyszerre olyan életfeltételek között találta magát, amelyek híján voltak minden élhető étellel való hasonlóságnak. Ahogy őt az események, ő az olvasót állítja, minden további magyarázat nélkül, fait accompli elé. Aki „fogalmak közepette élt”, a sztálini Szovjetunió börtönfalai között eszmél magára — és a valóságra.

Elejétől végig — elejétől végig a kenyérről esik a legtöbb szó. A kenyér-motívum a tengely. Mindjárt első nap a börtönben: „nem et-

tem meg a kenyeret; el se fogadtam az ételt. Azt se tudtam, élni akarok-e még vagy csak meghalni. De mások szívesen elfogadták az én kenyeremet is — úgy látszik” — jegyzi meg a kezdő, az újonnan jött —, „élni kell és lehet, még ha huszonöt vaságyon és köztük és alattuk kétszázhetvenöten akarnak is élni.”

Ez a kálvária első stációja. Az író nem közli, meddig tartott. Talán azért, mert az örökkévalóságot úgyse lehet érzékeltetni. S a vallatási módszerekről szintén egyetlen részlet, egyetlen szó se. Minek is? Az inkvizíció ideje óta fejlettebb a technikája, de lényegében nem módosult. A kihallgatásra és a kihallgatásokra egyébként következtetni lehet abból, hogy miképpen készítették elő:

„Aztán kihallgatás előtt (a kiemelés tőlem) két hétig olyan helyen éltem, ahol az emberek párájától és fűtőtestektől forró, hermetikusan lezárt helyiségben a reggel még friss kenyeret délre fehér penész lepte be, és a hideg vízből gőz párologott és a teavíznek nem volt gőze. Sok minden volt itt megfordítva — amitől némelyik szívszélhűdést kapott, mások megőrültek. Én csak sáfránysárga lettem és fekélyek támadtak a karomon, a lábaimon.”

Ez a második stáció. A drámaiságot fokozza, hogy továbbra se esik egyetlen szó se „a kihallgatások” tortúrájáról. S arról se, hogy meddig tartott egy kihallgatás. Az eredmény azonban annál inkább látható lesz:

„Mikor visszakérültem a normális cellába, a volt társaim nem ismertek rám. Igaz, párás félhomály volt itt is, villany égett éjjel-nappal, pirosas holdudvaros fénnel szakadatlanul, észbontóan. Gondos, jó kezek, gyakorlottak és erősek, nyúltak a derekam, térdem, a vállam alá, vittek, lefektettek. Teljes egy nap és egész éjjel egyedül birtokoltam egész ágyat. Ez volt a legtöbb, legjobb és legáldozatosabb, amit kétszázhetvenöt egymásra zsúfolt ember tenni tudott...”

Mondom, a vallatás tortúráiról szó sincs, egyetlen szó se. De a kálvária dokumentáris beszámolójának az utolsó oldalán van egy sokatmondó vallomás:

„...most már emberséges örök emléke is felködlik, és ha számítom, kevés volt közöttük a hitvány. Örök közt kevés. Kihallgatók közt egész rendessel, legalábbis én, nem találkoztam”.

Ilyen volt a harmadik stáció:

„Megint nem kellett a kenyér. Csak feküdni, szemet behunyni, nyugodtan számot vetni, félálomba úszni, nem mozdulni...”

És meggyógyultam. Másnap nálam is betegek kerültek az ágyra. Nekem hárman adták oda napi cukorporcióju-

kat, összesen hat szem kockacukrot. És kényszerítettek, addig nem hagytak nyugton, míg meg nem ettem kenyermek legalább a felét."

Kálvária? A kálváriának meghatározott számú stációi után — nincs tovább. Itt azonban már meg sem számlálhatók az állomások. Erejét vesztí minden hasonlat és minden mérték. Az egyetlen, ami az olvasón eluralkodik, hogy mi mindennek lehet alávetni a „kísérleti kutyákat", akik ezúttal emberek, és hogy mi minden ellenére vannak, akik mégsem pusztulnak bele. Lengyel Józsefet talán valami nem is tudatos, de annál nagyobb eltökéltség, hogy egyszer majd mégis hírt ad az emberi világnak a nem-emberi és oly rettenetesen népes alvilágról, vezette át a szörnyűségeken.

A börtöncella, a „normális" cella folytatása a rabok elszállítása. Miért, hova? Nyilván nem tudják. Csak az tudja, aki elrendeli a szállítást. Következik tehát az útra kelés, illetve az úton levés, melynek célja az áldozatok előtt éppoly áthatolhatatlan titok, mint egész rájuk szakadt sorsuk. Hogy „az úton levés" mennyi ideig tartott, azt az írótól csak részben tudjuk meg. Azt hiszen azért, mert az író előtt is a meghatározhatatlan végtelenbe folyt a tér és az idő. De a kenyérre emlékszik:

„Kenyérrel nemigen volt baj. Kenyeret mindig kaptunk. Ha úton voltunk is és zárt vagonokban, és akkor is, mikor másfél hónapig egy hajóúton szállítottak bennünket. A vízzel kezdődött a baj, itt a hajóúton, a világ egyik legvízdúsabb folyóján. Megkaptuk az úti porciót, kenyeret és sóshalat — ám vizet csak 200 grammot egy napra..."

Mindenki gyanús, aki él, és jobb, ha ezrek pusztulnak el ártatlanul, mint hogy csak egy is, aki talán mégse ártatlan, többé-kevésbé szabadon járjon-keljen — minden sorsintéző hóhér-bürokrácia gyakorlatának ez az alapelve. Ha magával az élettel, minden egyes ember személyes életével számolni kellene, és pedig mint olyan értékkel, mely egyszeri, egyetlen és reprodukálhatatlan, abból az következne, hogy a napok, hetek, hónapok, évek — az életnek az a médiuma, az a pótolhatatlan valami, amit időnek neveznek — olyan kincs, mely számadásra és maximális figyelemre kötelez. Az emberélet és az idő — a kettő egymástól elválaszthatatlan — ilyen értékelése azonban minden teljhatalmú bürokrácia szemében csak az alattvalók érzelmes előítélete, sőt ennél is rosszabb: csírájában elfojtandó rebellió „a felső szervekkel" szemben, melyeknek bagatell az egyes ember élete, és kizárólag az fontos, amit a teljhatalmú hivatalnokok a Nagy Érdek képviselőinek, illetve képviselőinek neveznek, s amin konkrétan a saját hatalmi pozíciójuk mindenáron való biztosítását és megszilárdítását értik. Mindenáron. S épp azért, mert a „minden árat" kizárólag másoknak kell fizetniük. Szenvedéssel, idővel, élettel.

Így foglalhatnám össze a sorsintéző felsőbb szerveknek azt a magatartását, mely Lengyel József tanúságtételének minden lapjáról és a borzalmak számtalan átélt változatából bontakozik ki az olvasni tudó előtt.

Mihelyt a rabok megérkeznek rendeltetési helyükre, már nem üldözi őket a messzi távolból a felsőbb szervek bármiféle tevékeny, szadista gonoszsága. Valami más történt: a sorsintéző hatalmak kiiktatták őket az élet kereteiből és normáiból. A sorsintéző szervek számára, miután végrehajtották a deportálást, érdektelenné vált, hogy a deportáltak élnek-e, halnak-e, mint élnek, illetve mint halnak bele az ottani életfeltételekbe. Villanásnyi gondolatra, szóra se érdemes. A sorsintéző felsőbb szervek szempontjából a deportáltak a véglegesen elintézett kérdések közül valók. Sorsuk akta, melyet már soha többé nem kell, nincs és nem lehet miért elővenni. Közömbös, hogy ez az elintézett akta százezer vagy több millió emberegyed életét vagy halálát jelenti, csak az a fontos, hogy mint minden más akta, kifogásolhatatlan alapossággal és mindenkit megfélemlítő, jótékonyan megretentő következetességgel intéződött el.

Bámulatosan, valósággal raportszerűen tárgyilagos Lengyel Józsefnek ez a számadása. Ebben rejlik emberi-művészi hitelessége, innen a szinte zord érzékeltető és meggyőző ereje.

Az adott keretek között semmiképp se lehet feladatomban, hogy aféle „tartalmi kivonatot” készítek ennek az iszonyú kornak ebből a nagy dokumentumából. De néhány megdöbbentő részletre fel kell hívnom a figyelmet: a beszámoló írója mínusz negyvenöt fokos fagyban, éjjeli sötétségben tápáskodik fel barakkbeli fekvőhelyéről, hogy a legnépesebb brigáddal, a sírásók brigádjával, a „szálas kemény arcú lettek, széles hátú oroszok, keskeny vállú kínaiak, nagy fejű, görbe lábú burjátok és örmények, zsidók, mindenféle népek” társaságában csákánnyal, feszítővassal sírt ásni induljon. Kint a helyszínen máglyát kell rakniuk, hogy a csontkeményre fagyott föld felengedjen. „Másodnap értünk le a lágy, fagyatlan földre. Ekkor nagy barlangokat vájtunk a megfagyott réteg alatt, hogy nekünk több kenyérünk, az utolsó útról érkezőknek több férőhelye legyen” —, s hogy így ő is hozzájusson a maximális, a sírásóknak járó napi hetven deka kenyérhez. Amikor a szanitécek megtöltik a gödröt a kocsiszám odahordott, a kimustrált, legrongyosabb kórházi ingekbe öltöztetett halottakkal, a sírásók, hacsak lehet, elfordítják fejüket. „Féltünk tőlük, féltünk az ő sorsuktól”, mondja Lengyel József. Az ilyen részletek, legalábbis engem, nem kevésbé riasztanak meg, mint az a pár mondat, amely a magukat kommunistának nevező pribékek által szibériai gyűjtőtáborba hurcolt magyar k o m m u n i s t a életének ezt a szakaszát bevezeti:

„Kinn valahol háború, nagy háború indult. Nekünk, a drótsövény mögött, erről tudni se szabadott, de persze tudtuk, és még inkább éreztük. Mert reggelente az átlátszó zöld káposztalevesben ritka lett a káposztalevél is, ebédet nem kaptunk, és az esti krumplileves földszagú volt, zavaros és krumpli alig akadt benne. A kenyér, a megcsappant kenyér-adag lett most az élet és halál, minden.”

Szó szerint minden. Sikerült annyira degradálni az emberben az embert — az embert, kinek kora ifjúságától élete uralkodó szenved-

délye a politika, a kontinensek és államok viszonyának elemzése, a személyes részvétel az osztályok és társadalmi rendszerek között izgalmasan dúló küzdelemben —, sikerült a drótsövény mögé zárt forradalmárt, ezt az egykor minden idegszálával elkötelezett harcostársat annyira kirekeszteni, olyannyira nyomorultul pórévé tenni, hogy az „odakint” világrengető eseményei őt csak mint valami valószínűtlenül távoli csillag lakóiról szóló hírfoszlányok, távoli, szinte más fajtájú élők fölött zúgó zivatar híre érintik. Neki az életből nem maradt s nem maradhatott meg más, mint hogy kiszolgáltatott kreatúra legyen, aki rémlátásosan, szűkölve tudja, hogy egyre közeledik az a nap, amikor az ő sorsa is beteljesedik, akár hullává merevült társaié:

„A halottak karóvékony lábára madzaggal keskeny táblácska van rákötve, olyasféle, amilyent raktárnokok kötnek a kulcsokra... A táblácskán a halott neve tintaceruzával és ügyének száma.”

S mindez a sztalini szocialista állam hatalmi szerveinek, annak a sztalini szocialista államnak a nevében, melyért ez a rabbá tett ember rajongva küzdött. A sztalini szocialista állam égisze alatt, a sztalini szocialista állam adminisztratív apparátusának alkalmazásával sikerült e szocialista állam harcos hívójét olyan nyomorulttá tenniük, hogy a príccs meztelen deszkáján fekvő a világ ügye helyett, minden mást elfödve, immár csakis a híg és bűdös leves és mindenekfölött a lucskos és rossz kenyéradag lecsökkentett dekái váltak személyes ügyévé.

„Fekszik az ember egész nap. És egész nap enni akar. Kenyér! Másra gondolni nem tud. És ha elalszik, evésről álmodik.”

Mert a sírásók brigádja a tábor arisztokráciája, s aki — mint az emlékezősek írója a fagyott lába miatt — kihull a hetven deka kenyeret kapó tábori arisztokraták sorából, az a pária sorsánál alábbra bukott. S kialakul előttünk a kép: még haldoklók is gyilkolni tudnák egymást egy-egy falat ellopott kenyérért; és a korrupció és a protekció számtalan fajtája ebben a külön, állativá aljasított társadalmi szervezetben. A korrupció és a protekció eszközei és céljai egy-egy darab krumplihéj vagy a legnagyobb kincs, a kenyér.

„Vannak, akik a krumplihéj evéstől dagadtak meg, vannak, akik csak sót szórnak a forralt vízbe... Kora tavasszal megkezdődik a fűevés. A fű a tábor területén sohase bír fél centinél magasabbra megnőni. Már hajnalban ott járnak, pontosabban négykézláb mászkálnak, félig fekvő csúszkálnak a fűszedők. Körömével csipegetik a fűveket és rakják a nagy »Pullman«-jukba — jó néhány órai munkába kerül egy ilyen edény megtöltése. Mert amíg szedik, meg is lopják magukat, — azaz nyersen eszik a fűvet...”

Egy kedves, okos, fiatal művészettörténészt, ideges ujjú, finom alkatú embert láttam így, fűszedés és fűevés közben néhány hónap alatt lassan elhülyülni és végül meghalni.

A fűvés az intellektuelek közt divatozott leginkább.”

Az olvasónak a koncentrációs táborokra kell gondolnia, melyeknek drótsövényei mögé Hitler záratta és ölette, egyebek közt az éhhalál módszereivel is, a deportáltak millióit, köztük kommunistákat is. De akik ama poklok változatokban gazdag iszonyatait csodamód, legalábbis 1945-ig, túléltek, azoknak akkor, a romba dőlt Harmadik Birodalomban, ütött a szabadulás órája. Lengyel József feljegyzéseiből megtudjuk, hogy a szabadulás önmaga és sorstársai számára, akik életben maradtak a sztalini koncentrációs táborokban, a távoli Szibériában még a háború végével se következett be. Élő emberek olyan alaposan degradáltak pusztá aktákká, elintézett akták ügyszámaivá, hogy ott távol, az aktákat készítő hivatalnokok jól fűtött irodáiban sokáig senkinek eszébe se jutottak.

Az idővel számoló időérzék a hivatalnokban csak a maga hivatalbeli órái és az előléptetéséhez szükséges esztendőkre iránt él. Ha alattvalókról vagy épp deportáltakról van szó, az idő a közömbös médiumok sorába süllyed. Nem számít. Nincs. Az *Elejétől végig* írója megint nem kommentál, csak megállapítja: „...mikor már semmit se várok: jó egy évvel a háború után — egy valahol kiadott határidő legvégén — december 30-án, kiengednek. Huszonhat hónappal később, mint ahogy leteltt kiszabott büntetésem.”

Tán nem is rosszakarát volt, hogy így történt. Lehet, hogy pusztá feledékenységre vagy szórakozottságra játszott közre. De ez a szabadulás is csak formálisnak bizonyult. A váróteremben, ahová Lengyel József eljut, harmincöt fokos hidegben férfiak, nők, aggastyánok és gyerekek alszanak a cementpadlón, s a vasúti pénztár előtt, melyet fél órával vonatindulás előtt nyitnak, hetek óta, nap nap után tömegek állnak sorba. Eredménytelenül. Megtudjuk az írótól, hogy ebben az új infernóban, a fagytól támadt gennyes kelevények és ürülékek bűzében, éhségtől és tetvektől elgyötörve is akad, aki arról álmodozik, hogy a másik pokolban, a táborban talán mégis jobb. Ott feküdt a többivel három lány, akik szintén a táborból szabadultak.

„Az egyik lány kicsi, sovány. Sánta is, meg félszemű. Ez mondta el, hogy már tíz napja fekszenek itt a váróteremben. A kenyérüket már rég megették, az útiköltséget elköltötték.

A másik lány, nagyon fekete szemű, csendes mosolyú. Az arca piszkos, éhségtől sárga, de még így is nagyon szép...

A harmadik teljesen elhülyült roncs. Éjjel a cementpadlón mindig maga alá vizek. Vattás nadrágjából rettenetes bűz terjed. Mindenki löki, hajtja, kergeti, olyan bűdös.

Egyszer délelőtt... a félszemű sánta odajön hozzám...

— Mondja, ha mi most teszem összetörünk valami kirkatüveget, vagy ablakot, akkor minket elfognak?

— Mért akartok kirkatüveget törni? — kérdezem.

— Vissza akarunk kerülni a táborba. Már nem bírjuk tovább...

— Célra vezet-e? — kérdezem, mérlegelem. — Lehet, hogy börtönbe kerültek, de lehet, hogy csak megvernek benneteket és kilöknék az őrszobából.

— Én hallottam, hogy ablakverésért egy évet adnak.

— Csak, — feleltem oktató hanghordozással — nem akkor, mikor te akarnád. Még a börtönbe se akkor jut az ember, mikor szeretne.

— Értem — feleli a sánta lány és fél szeme nagyon nem szépen mutatja izgalmát. — De mit tegyünk?”

„Mennek a vonatok. Szép, jó, meleg vonatok. De ide már mind megtelve érkeznek és kiszálló nincs.” A tizennegyedik napon megérkezik egy csupa teherkocsiból álló vonat, ez csak tíznaponként egyszer indul a nagy szibériai vasútvonalon, Vladivosztkából Moszkvába. „Büntetésüket letöltött gonosztevők utaznak ezzel a vonattal (őket, ha letelt a büntetésük, pontosan kiengedik).” Erre a vonatra nem lehet jegyet váltani, ezen a vonaton az őserdő törvénye az úr, megtörténik, hogy akiket az utasok a felszállásnál nem rúgnak le, azokat kirabolják, s aztán útközben dobják ki a holttestüket. Az *Elejétől végig* írójának nincs csomagja, amit féltennie kellene, mellé szegődik a szerencse, és beengedik, fölszállhat, fűtő lesz az egyik vagonban. Eljut Alekszandrovig, ahol „szabad emberként” huszonkét hónapot él, már a tetvektől megszabadítva, hol alkalmi munkákból, hol pedig koldusként. De a huszonkettedik hónapban, amikorra már egy jó öltözet ruhája is van, egy éjjel újra eljönnek érte. Megint börtön. Az idő most sem számít:

„...négy hónapig vizsgálják az ügyemet és megállapítják, hogy semmi ügyem nincs. De egy hideg március eleji napon újra rabkocsiba ülhetek és utazom vissza, pont oda, ahonnan elindultam. »Teljes jogú polgár vagyok«, magyarázzák elindulás előtt, választójogom van és minden egyéb. Csak a lakhelyemet, ahová vinni fognak, azt nem hagyhatom el. Mert avval büntettet követnék el, melyért húszévi börtön jár...”

Így „a teljes jogú polgár” valamelyik szibériai kolhoz csőszeként, hivatalosan mint a kolhoz erdőkerülője, választójoga birtokában továbbbi hat évet tölt Szibériában.

„Meddig bírom még? ... Nemsokára, talán már születésnapomra, új kenyérkereset vár. Levett kalappal járni házról házra ... Már készítem a kolduló, kántáló énekemet, az undorítót, hogy gyorsabban a kezembe nyomják a rézpénzt, vagy karéj kenyeret.”

Az olvasó megszámolhatja; az én számításom szerint tizenhét év az, amit ebből az emberéletből visszahozhatatlanul és visszaadhatatlanul elraboltak. Legalább tizenhét év, minden gyógyíthatatlan testi és lelki következményével együtt. S annál hatalmasabb erejű az *Elejétől végig* írójának a gesztusa, aki könyvét a „kommunista mozgalomnak ajánlotta” mert „tudta, hogy a forradalom újra kiharcolja az emberi méltóságot.”

Ami azonban hihetetlennek látszik, mégis igaz: akadtak javíthatatlan hivatalnoklelkek, akik nyilvánosan helytelenítették, hogy Lengyel József az *Új Írásban* megírta, amit nem megírni talán élete legnagyobb mulasztása lett volna.

Lengyel Józsefnek a közeli múltból szóló tanúvallomása riasztó és intő, hiteles dokumentum, soha többé el nem hallgatható vádirat ama korszak és rendszer ellen, mely a humánumért vívott forradalmat, a szocialista forradalmat úgy eltorzította, hogy egy felülkerekedett, gyáva és karrierista buzgóságtól ihletett bürokrata apparátus hatalomittasan túltehetette magát minden legelementárisabb emberségen. Mintha az emberség valami méltatlan, csak pusztá nyavalyás és nyavalygós előítélet lenne. Nem tényeket közöl, mint Lengyel József, de hasonló, korunkbeli tényektől felajzott, zaklatott képzelettel írta meg Déry Tibor a *G. A. úr X-ben* című művét; csak az *Új Írás* közölte (1963. november, december) e hatalmas, delíriumos, de ugyanakkor tárgyilagos, úgyszólván világfiás higgadtsággal előadott látomások első fejezeteit.

Déry Tibornak százszorosan is igaza van abban, hogy azt, amit történelemtudománynak neveznek, nem tartja „sokkal megbízhatóbbnak a költői képzeletnél.” Százszorosan is igaza van ebben, mert a legközvetlenebb jelen is alá van vetve a különböző önkényes értelmezéseknek és értékeléseknek, tehát mennyivel inkább az elmúlt korok és elporladt emberek. S mi is volna a mi történelmi tudatunk a múltat rekonstruáló képzelet alkotó hatalma nélkül?

A költői fikció, mely eleve fikciónak vallja magát, igazabb. S a képzelet történelmileg is többet mondhat az emberi sors lehetőségeinek alakulásáról, az emberi szorongásról és még a társadalmi szervezetek fejlődési irányáról vagy irányvesztettségéről is, mint az a történelemtudomány, mely úgy tesz, mintha egzakt megismerés volna, holott valójában minden jelennek és jelenbeli érdekszövevénynek távlatától függően ingadozik és változik a múltak képe a jelen idők hullámainak fénytörésében. Déry tehát nem a múltból indult a jelen felfedezésére, hanem „az ismert vagy ismerni vélt jelenből”, az ebben a jelenben már jelentkezett és jelentkező tendenciákból, ezeknek a tendenciáknak feltételezett teljes kifejlődéséből fakadó jövő felé. Ő maga meg is nevezi, hogy mit akart ábrázolni: „a rémületemet”, mondja.

„Nem azt írtam le tehát, ami lesz — nem vagyok próféta sem eszemmel, sem észfölköttimmal — hanem azt, ami lehetne... Hogy milyen lesz a jövőnk? ez az ember sorsdöntő kérdése: én csak azt írtam meg, hogy milyen ne legyen.”

S mint az *Elejétől végig* írójának az ajánlása, a Déry rövid előszavának utolsó mondata is a bizalomról szól, mely talán éppúgy valami fix pont utáni vágynak, óhajnak, mint magának a megtalált fix pontnak, éppúgy az áhított bizonyosságnak, mint magának a bizonyosságnak a kifejezése, de az adott körülmények között minden-

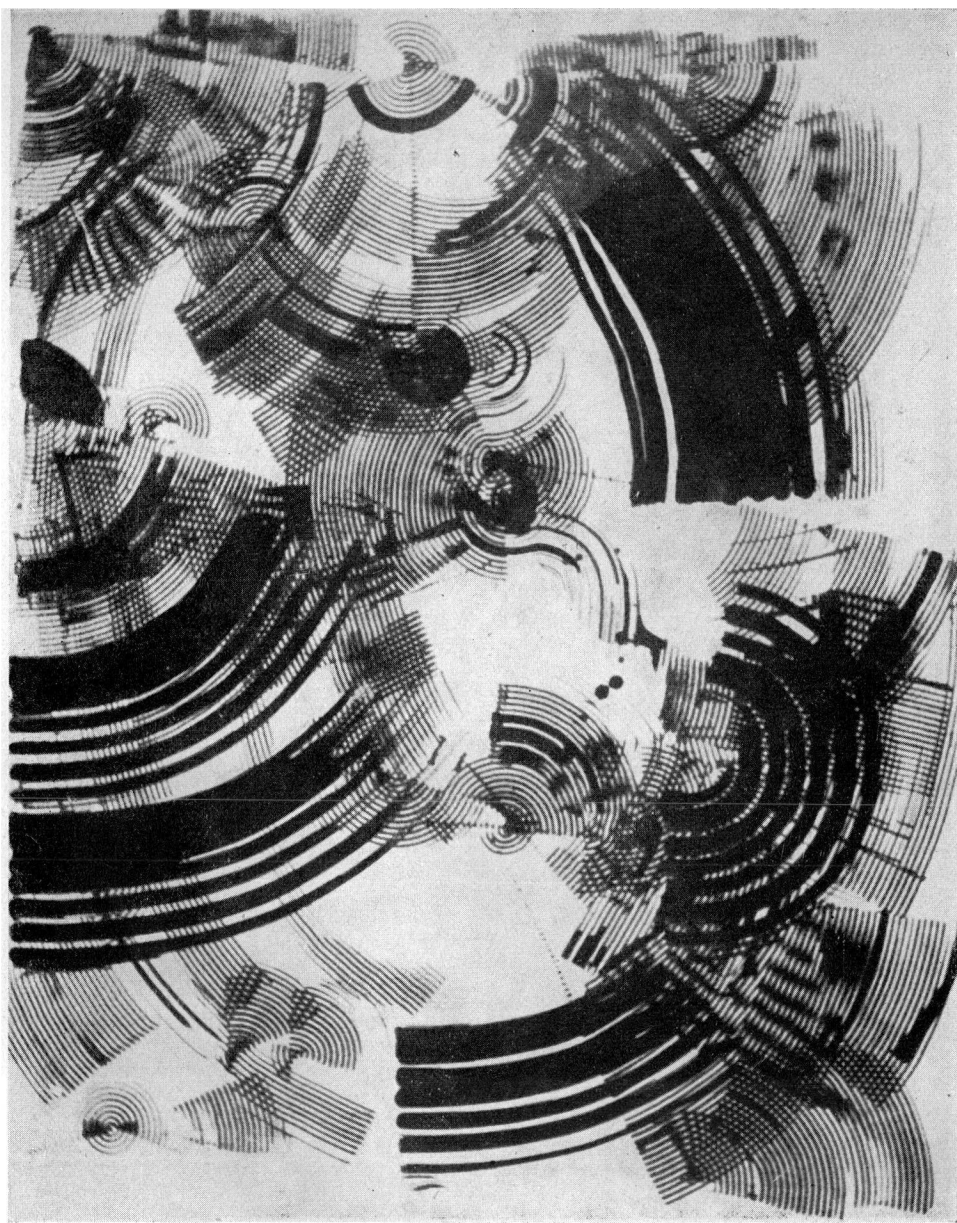
esetre az ő merészen ábrázolt, merészen megvallott „rémületének” a mentségére is mintegy alibiül kell szolgálnia, hiszen az író, aki megírta, hogy milyen lehetne, illetve milyen ne legyen a jövőnk, hozzáfűzi: „S az emberiség és a szocializmus iránti bizalmamról tanúskodik, hogy megírtam.”

Déry Tibor fikciója kettős: költői képzelete egy jövőendő világbeli állapotot ír le, egy állapotot, mely jó volna, ha sohase lehetne valóság (s amely a mai világban már észrevehető tendenciákban potenciálisan fenyeget), a másik fikciója pedig barátja, bizonyos G. A. („már feltehetően nincs az élők sorában”), akitől, úgymond, a kézirat származik, melyet, ellentétben G. A. kifejezett rendelkezésével, hogy a kézirat elolvasás után megsemmisítendő, Déry mégis közread. Déry Tibor a Jonathan Swifttel egyenrangú régi nagy mesterek ironikus inkognitójának szenvtelen álarcában úgy tesz, mintha ő, „a kiadó” nem is volna tudatában annak, hogy micsoda utópia, helyesebben micsoda apokaliptikus ellen-utópia, micsoda minden utópiából való kijózanodás, micsoda józan, immár tartós rémület látomás-sorozata vált a kézirat soraiban epikumká. Déry a legnagyobbak mintáját követve megjátssza a gyanútlan kívülállót, és úgy tesz, mintha nem tudná, hogy műve milyen de profundis clamavi:

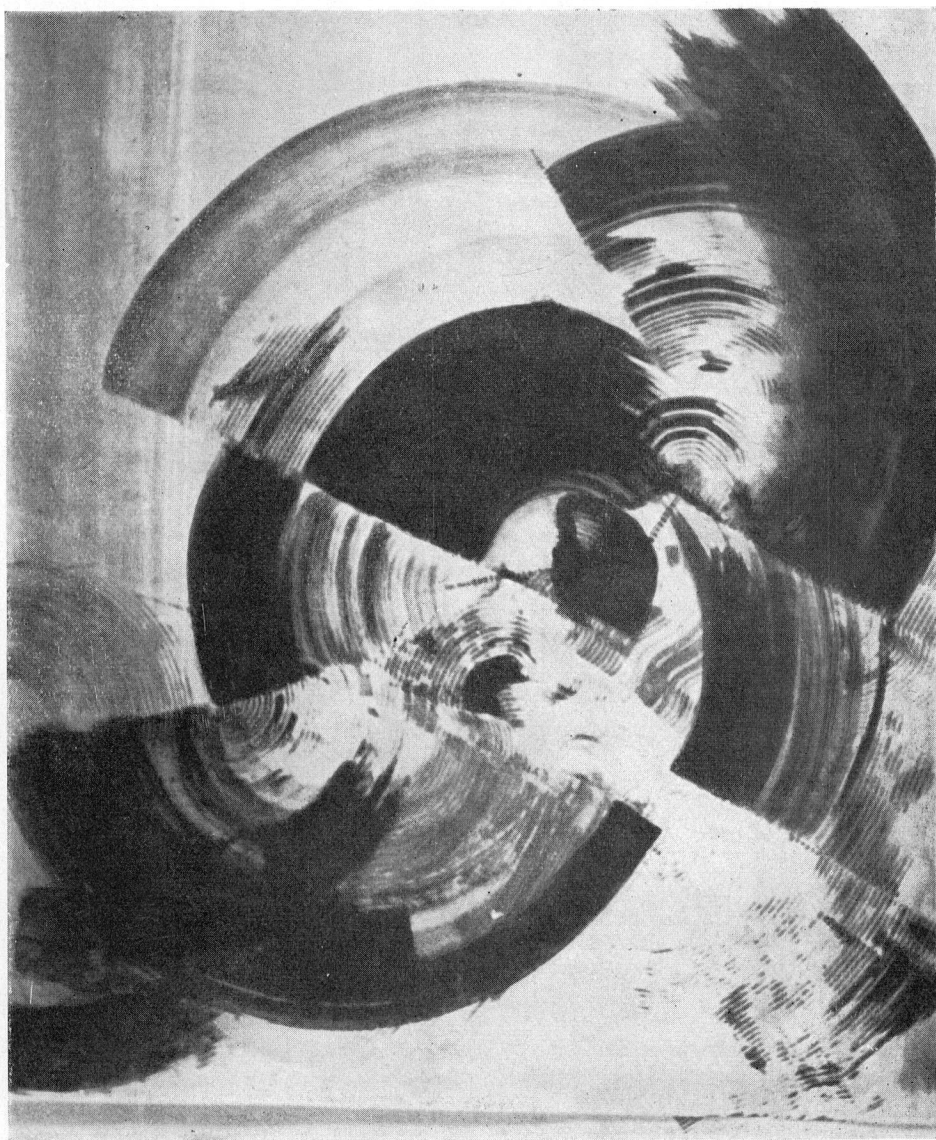
„... a könyv néhány olvasója talán hálás lesz nekem azért a derűs, szórakoztató percekért, melyeket hütlenségemnek” — ti. annak, hogy nem semmisítette meg, hanem kiadta a kéziratot — „köszönhet.”

A kézirat fiktív szerzője, amint Déry Tibor portretírozza, önmagában is kezdettől fogva felkelti, majd lenyűgözi figyelmünket és gondolatainkat. Ez a fiktív szerző rejtélyes és nem kevésbé átlátszóan világos lény. Kísértetiesen világos — tán ez a megközelítően pontos meghatározás. Déry tudja oly szuggesztíven, annyi hétköznapi részlettel, a látszólag közönséges konkrét adatok teljes rejtélyességével bemutatni, hogy ez a G. A. hamarosan mint ismerősünk jelenik meg, s mint személyes ismerősünk izgat. Mint ismerősünk. Éppoly közeli, de éppoly titokzatos ismeretlen is, mint a távoli vagy akár közeli embereink, akikről úgy szoktunk beszélni, hogy „ismerjük” őket. Déry már a gimnáziumban — hogy minél jobban elmossa a fikció és a valóság közti határvonalat, még azt is megmondja, hogy a pesti Markó utcai gimnáziumban — megismerkedett a vidékről, szegény szülőktől származott, de szerencsésen tandíjmentességhez jutott G. A.-val. A gimnázium VII. osztályában lettek barátok: „egymást karolva jártunk végig néhány rajongó, ifjúi esztendőt”, s mégis csak véletlenül tudta meg tőle, „hogy egyidőben festőnek készült... a Múcsarnok elfogadta s kiállította két olajfestményét, tájképét, a főváros az egyikeit meg is vásárolta, sem a zsűrinek, sem az illetékes kultúrtaácsosnak sejtelve se lévén róla, hogy szerzője rövidnadrágos diák”. S G. A. az első fantasztikus sikereiből, még érettségi előtt, azt a konzekvenciát vont le, hogy jobb abbahagyni „a festészetet s elégette összes képeit, rajzait, vázlatait, én” — folytatja Déry — „egyet sem láttam közülük.”

Déry csak elbeszél. Az olvasóra bízta, hogy keressen vagy ne keressen, s hogy ha keres, milyen magyarázatot találjon az ő „szemérme-

ACS JÓZSEF a kör terjedése

ÁCS JÓZSEF erő és mozgás

sen zárkózott, szűziesen szilaj s makacsul kemény" G. A.-ját annyira jellemző, immár ifjúkorában jelentkező magatartására. Miféle ön-emésztő keresés, vagy ami ugyanazt jelenti, ön-emésztő menekülés jut kifejezésre ennek a G. A.-nak a magatartásában? Valaki, akit a siker, az a „reusszálás”, amiről mások álmodnak, amit mások irigyelnének, épp a siker fegyvere le s kerget az önmagával való meghasonulásba? Valaki, aki mintha gyanússá válnék önmaga előtt azért, mert elismerésben részesült? Az előtte megnyílt pálya, a karrier lehetősége, mint fenyegetés? Megfutamodik előle, ahogy másokat a balsiker tör le? A siker, mint olyan valami, ami őt a saját szemében kompromittálja? Vagy csak a magányát féltette?

Egy bizonyos: Déry G. A.-ja kezdettől fogva és mindvégig a bujdosónak egy mai válfaját képviseli. Azt az embert, akinek sorsa az utazás, mindig úton van, nem azért, mert reméli, hogy megérkezhet valahová, hanem fordítva: mintha születésétől fogva illúzióként hagyta volna maga mögött, hogy valaha is, bárhol is haza érkezhessen.

„Hosszú sovány fiú volt, amikor megismertem, keskeny arcú, nagy sötét szemekkel, vékony, gúnyos szájjal, finoman mintázott, kissé hajlott orra fölött magas, könnyen ráncolódó homlokkal... Félelmetes csöndbe s közömbösségbe tudott zárkózni, s ilyenkor engem is kirekesztett életéből, eltűnt, hetekig nem láttam, bujdosott előlem, holott máskülönben napokig együtt voltunk.”

Nyilván különleges lény. Mindig hidakat épít, de amint egy-egy ilyen híd elkészül, vagy mielőtt még elkészül, felrobbantja maga mögött. A puszta létezését, az egzisztenciát, mint megmásíthatatlanul ránehezedő súlyt, viseli.

„Hazudni azonban sohasem hazudott, sem érdekből, sem tapintatból, sem félelemből, sem szeretetből. A legkisebb föllentéstől, eltúlzástól, mellébeszéléstől, elkenéstől is úgy irtózott, mintha helyrehozhatatlanul beszennyezné vele kényes, büszke tisztaságát... A kicsinyességig pontos, szinte pedáns volt, mint egy sebész kése. Ez a két tulajdonság teszi, gondolom, értékké könyvét. Meg lehet bízni abban, amit mint szemtanú elmondott és leír.”

S ehhez fűzi Déry a maga antiromantikus, személyes írói hitvallását: „S én ennél többet, jobbat könyvről, írásról nem tudnék mondani.”

G. A. ezen a ponton mintha „kiadójának”, Déry Tibornak az alter egójává válna. Mert G. A. minden sekélyes elképzelés ellenére, semmiképp se afféle nagy kalandokat átélő bolygó zsidó, mint ahogy az ilyen társadalomba való beilleszkedésre képtelen lényeket a romantikus fantázia színezné ki. Déry G. A.-ja, akinek mindenki káprázatos, nagy jövőt jósolt, s akinek erre kivételes szellemi képességei meg is adták volna a módot, rögtön érettségi után a lehető legszürkébb helyet választja a társadalmi ranglétrán. Ahelyett, hogy folytatná tanulmányait,

ifjúsága virágában úgy tesz, „mint a holtbeteg ember, aki egyszer s mindenkorra leszámolt minden magasabb törekvéssel, világi kielégüléssel, társadalmi ragyogással, sőt életével is...” Gyakornok lesz egy kereskedelmi vállalat irodájában, havi 80 korona fizetéssel. Déry azt írja róla, hogy „évekig moccanás nélkül megült az irodában... Most is szinte naponta találkoztunk s megállapíthattam, hogy magántisztviselői álarca alatt mitsem változott, ragyogó képességei nem koptak el.”

Ez rendkívül fontosnak látszik nekem a G. A. jellemzésében. Nem azért lett szürke hivatalnokká, mert elszürkült, hanem mert a legpatetikusabb, legizgalmasabb, „legromantikusabb” életpálya se lett volna adekvát kifejezése benső élete feszültségének. A szürkesség csak a szürkéket riasztja el, viszont G. A. a maga inkognitójának áthatolhatatlan biztonságát épp e szürkességben leli meg.

„Az irodából vonult be katonának az első világháborúba, melyet szerencsésen átvészelt. Olasz hadifogságba esett, 1920 végén ért haza, a hazai forradalmakból, ellenforradalmakból semmit sem látott. Újra beállt az irodába.”

Déry Tibor zsenialitását dicséri, hogy hőstét kívül hagyja a forradalmi és ellenforradalmi eseményeken. G. A. beáll régi helyére, mintha időközben nem is lett volna háború, forradalom és ellenforradalom. Úgy fest, mint minden kispolgár, és épp azért fest úgy, mert semmi sincs benne a kispolgárból. Ő az az ember, aki tervszerűen és tudatosan megtesz mindent, hogy külső, látható magatartásában csöppet se, lehetőleg a legkevésbé se hasonlítson önmagához.

Hamis volna, legalábbis az én felfogásom szerint, az az elképzelés, hogy Déry Tibor G. A.-ja a meg nem értett nagyság búskomor finctoraival jár-keel hivatalbeli kollégái s általában az emberek között. Elképzelésem szerint ez a G. A. nem túl szívélyes ugyan, de feltétlenül udvarias, előzékeny és lelkiismeretesen korrekt a társadalmi érintkezésben. A külső formák gondos megőrzése, esetenként a könynyed társasági csevegés biztosítja neki a hallgató magába mélyedés, egyáltalán a hallgatás, a benső csend tartós sértetlenségét. Ez az elrejtőzött hallgatás természetesen nem holmi senkivel se közölhető titok következménye. Egyszerűen a magányosság az, ami megoszthatatlan. Csak nem feltűnni. A kívülről nézve mindenki máséhoz hasonló, a többiekétől el nem ütő „rendes” életmód az ő kívülről láthatatlan, de annál áthatolhatatlanabb páncélja. G. A.-nak ez a következetes, noli me tangeré-nek nevezhető magatartása valósággal utólagos vágyálma lehet az olyan embernek, aki visszatekintve saját életútjára, azt elhibázottnak ítéli, épp azért, mert nagyon is nyilvánosan, egész lényét exponálva, sokat volt fórumon és keveredett bele ellenállhatatlan szenvedéllyel a lármás közéleti és politikai küzdelmekbe, vagy épp az élükre dobódott:

Déry Tibor finom fortéllyal teszi hitelessé a fiktív G. A. portréját azzal is, hogy — kontrapunktként — a maga közismert önéletrajzából közölt adatokkal illusztrálja: „... én a Horthy korszak elől emigrációba mentem, ő Pesten maradt.”

Maradt, s megint nem valamiféle félreértettség miatt szenvedő roncsként, hanem azért, mert nyilván egész jól megértették azok, akik úgy találták, hogy G. A.-nak nincsenek ambíciói, se a saját sorsát, se a külvilágot illetően. Elég, vagy talán túl sok dolgot, elintéznivalót ad neki egyszerűen az, hogy v a n, tehát a saját egyszeri léte.

Amit pedig Déry Tibor még elmond róla, pontosan beleillik abba a képbe, melyet én formáltam magamnak erről a rendkívüli személyiségről. G. A. ugyanis egy napon, két év múlva, váratlanul beállított Déryhez Párizsban:

„Szokatlanul jókedvű volt ez alatt a párizsi fél év alatt, tele életkedvvel, tettekre kész egészséggel, fiatal kíváncsisággal s feszült munkakedvvel, csak épp nem tudta még, hogy mit célozzon meg vele... Két hónap alatt úgy tanult meg franciául, hogy a Kelemen-féle kis kézi szótárt betéve megtanulta, az A betűtől a Z betűig.”

Ez a motívum döntő fontosságú. Nem a Chateaubriand típusú melankolikus s nem is a gauguini távoli szigetekre vágyódó nosztalgikus típus ez a G. A., hanem ha valamiféle irodalmi rokonságot kellene megnevezni, akkor inkább egy korosabb Rimbaud az, aki előttünk áll. Egy Rimbaud, aki nem hagyja abba, de el se kezdi a költészetet. S, ahogy nagyon jelentősen Déry mondja: „csak épp nem tudta még, hogy mit célozzon” az életkedvével, egészségiével, tettekre készségiével. „Várt nem sietett, bizonyos akart lenni a dolgában”, írja Déry Tibor, és a következőkben rájövünk, hogy hiába várt, hiába nem sietett, a saját személyénél is áthatolhatatlanabb világban megmaradt elzárt és kizárt idegennek, megmaradt kitzázottnak, a maga páncéljába fojtott szemlélőnek, lucid szemlélőnek.

„Aztán elutazott Afrikába, Algírba, onnét Marokkóba, majd Belga Kongóba. Közben egyszer Londonból is kaptam tőle hírt. De életéről mit sem tudtam, ötsoros leveleket írt, címet nem adott. Holnap talán bővebben, írta mindegyikben, de a holnapi levelek nem érkeztek meg. Utolsó híradása 1925-ben, Dél-Amerikában, Rio de Janeiróban.”

Úgy látszik, hogy ez az időpont, mikor démonikus fordulat következik be G. A. életében. A Magyar Kender-Textil- és Juta R. T. pesti központi irodája kis magántisztviselőjének még lehetett saját és következetesen keresztülvitt szubjektív programja. Most azonban mintha ő vált volna azzá, ami elől talán tudatosan, talán öntudatlanul mindig menedéket keresett: külső elemek, látványok, benyomások, őt kívülről megrohanó és leterítő élmények objektumává. Mert az a bizonyos nagyvilág, amellyel közvetlen kontaktusba kerül, minden féltett szubjektív egyensúlyánál erősebbnek, a rettegett túlerőnek bizonyul. Az utazások hosszú sora mind kevésbé a vándoré és mindinkább a magát elvesztett, útját hiába kereső emberé. Nem áltatás, hanem önáltatás, valahányszor leírja a szót: „holnap talán többet”. A közbeszúrt „talán” arra vall, hogy az önáltatás is habozó, halasztó, eleve kétséges. Már nem alakítja, hanem szemléli az életet és a maga életét, mely

egyre inkább kisiklik személyes hatalmából. A saját sorsa vak lesz, akár a személytelen objektív külvilág, s ami megmarad neki, az a nézés, a látás, a szemlélő monomániája. Egy kíváncsiság, mely önmagában is reménytelen, és következményeiben, mennél inkább igyekszik kielégíteni őt, a kíváncsit, annál boldogtalanabbá teszi. Megrokkant bele, aggastyán lett. „Itt élni már nincs kedvem. Irgalmat csak magamtól kaphatnék, de én nem adok”, így hangzik a Budapest, 1931. augusztus 3-áról datált, barátjához, a későbbi „hűtlen kiadójához”, Déry Tiborhoz írt búcsúlevelének utolsó passzusa. A levélhez kéziratcsomagot mellékel azzal a meghagyással, hogy a címzett azt elolvasás után semmisítse meg. „Elpusztíthatatlan életkedvet nem fogja kikezdeni az olvasmány, de idegen kézbe nem kerülhet”, írja ebben a kísérőlevélben a fiktív és mégis annyira ismerős, eleven G. A. a valóságos Déry Tibornak.

Figyelemreméltó, hogy Déry Tibor antdatálja a kézirat keletkezésének időpontját. Úgy tesz, mintha a mű 1929-ben keletkezett volna. Ugyancsak figyelemreméltó, hogy a fiktív kéziratcsomag szerzője, maga a fiktív G. A. is egy további fikciót, „egy csak a képzeletben élő G. A.-t teremtett”, akit „elfogulatlanul nézhet, kezelhet, hűvösebben bírálhat, nem kénytelen percenként részt vállalni minden izgalmából, érzelméből.” Ha az objektív valóság iránt való démonikus kíváncsiság objektivitás, akkor legyen a szemlélőt lehetőleg kikapcsoló objektivitás — mintha ez húzódná meg a kettős fikció mögött.

Hol az az X. város, melynek határáig G. A.-nak a vasút végállomásától három hétig kellett gyalogolnia? Déry következtetése szerint: „bizonyosra vehető, hogy nem Európában...” Igazság szerint: felesleges találgatni a kontinenseket. Van egy vasúti végállomás, amelyen túl tér és idő fantomatikussá válik, és épp a fantomatikus bontakoztatja ki a realitás rejtett lényegét, a fantomatikus lesz maga a realitás.

„A kiadó” Budapest, 1963. októberi keltezéssel azt állítja, hogy több mint harminc évig várt a könyv kiadásával. S az embernek kedve volna keserű iróniával felvetni a kérdést: talán azért, mert a közbeeső harminc év mindjobban meggyőzte „a kiadót”, hogy a könyv aktualitása egyre nagyobb, sőt már nagyobb nem is lehet.

Miféle végállomás az, ahová a mozdony „már csak hat rövid kocsit vontatott, a fővonalakról kiselejtezett, romlott vagonokat, kopott ülésekkel, porlepte villanylámpákkal, betört ablakokkal”. Miféle végállomás az, ahonnan már a vonat nem megy tovább s ahonnan G. A. háromheti gyaloglás után jut el abba a bizonyos X. városba?

Ez a végállomás aligha a tér, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy az idő végső állomása. Ahogy azt egykor, még nem is oly régen, a történelem optimista teoretikusai mondták volt, a társadalmi és emberi fejlődés végállomása. A pont, ahol megáll a vonat, a nincs továbbja annak, ahova a történelem viharos útjain az ember eljutott. A világ és az idő vége. Azon túl van X város, azaz ennek a végnek a teljes kibontakozása. Egyelőre azonban a vonat a végállomáson vesztegel. G. A. végigjárja a vagonokat: mindössze egy parasztfarmájú öregemberre s az utolsó rázós kocsiban még egy bóbiskoló vénasszonyra bukkan. Egyikük sem vált szót G. A.-val, noha együtt töltik az éjszakát a váróterem lócaín. Hajnalban, míg G. A. a sínek között járva vár az

állomásfőnök felébredésére, látja, hogy az öreg paraszt és a vénasszony, egy-egy fehér batyuval a kezükben, egymás mögött baktatva, porfelhőket kavarva elindultak valamilyen hegy felé vezető poros országúton. „Hideg volt, a síkság felől borzongató, csendes, kitartó szél fújt.”

Nemcsak az öreg paraszt és a vénasszony volt szótlan és mogorva, hogy még csak el se köszönt G. A.-tól. Az az ember benyomása, hogy „a végállomáson” senkinek sincs kedve ismerkedni, senki sincs, akinek valami közölni- vagy kérdeznivalója vagy bármi okból siethetnékje volna. „A végállomás” főnöke is csak jó későn lép ki lakásából s megy be hivatalába. G. A. hozzá intézett kérdésére, hogy miként juthatna el a végállomásra X városba, először ő is úgy reagál, hogy nem felel. Mintha itt elszoktak volna a beszédől. Itt senki se kérdez semmit. Mintha mindenki végleg leszámolt volna mindennel, mintha mindenki úgyis tudná mindazt, amit érdemes tudni. Legalábbis számomra feltűnő, hogy G. A.-t senki meg nem kérdi, honnan jön, kicsoda, mit keres erre. Senki nem vár senkitől semmit. Itt, úgy látszik, a kíváncsiság megszűnt emberi tulajdonság lenni. G. A.-nak meg kell ismételnie kérdését.

Végül a mozdonyvezető, akinek a szerelvényt csak tíz nap múlva kell „a végállomásról” visszaindítania, s aki, akárcsak az állomásfőnök, szófukar, rosszkedvű, mogorva ember, „az unalom nyomása alatt” vállalkozik rá, hogy „egy kordén, mely elé egy apró természetű világosszürke számár volt fogva, öreg bőrén tenyérnagyságú, szőrehagyott foltokkal”, elszállítja háromnapos járóföldre X-től. S késő délután neki is vágnak az állomásépület előtt elterülő homokos talajú síkságnak: „borotvaéles, hosszú szálú, szürke pusztai fű terítette le laza szőnyegével, itt-ott sűrű cserjések szabálytalan, szeszélyes alakú mintáit emelve ki boldogtalan szövege fölé”. A „boldogtalan síkságon” elinduló két ember között a következő párbeszéd hangzik:

„— Út nincs? — kérdezte G. A.

— Nincs — mondta a mozdonyvezető. — Benőtte a gaz.”

Ebből megtudjuk, hogy valaha volt itt út. A beszélgetés így folytatódik:

„— Nem járnak erre?

Az ember mogorva tekintetet vetett utasára.

— Minek járnának? ... Ha nincs miért járjanak, akkor nem járnak.”

Az olvasó retrospektíve kezdi megérteni az állomásfőnök mogorvaságát és még inkább a mozdonyvezető barátságtalan szófukarságát, amikor az író a gazzal benőtt síkságról az égbolt, azaz a mennyboltozatot láthatatlanná tompító, szürke színű, „sűrű, egyenletes felhőmennyezet” felé irányítja tekintetünket. S ez a „savanyútej anyagára” emlékeztető „megalvadt ég” egy olyan síkság fölé nehezedik, ahol egy madarat se látni, s nyoma sincs „semmilyen állati életnek, gyíknak, rovarnak, bogárnak, gilisztának.” Még gilisztának sem. Az olvasó csak arra következtethet, hogy ezen az elátkozott síkságon valami minden élőlényt és minden élőlény megújulását még magvában megsemmisítő

Gyilkos, maga a halál süvöltött végig, s hogy talán a hideg szél, „amely egyenletesen húzott nyugat felől”, még ennek a minden életet és életlehetőséget kioltó, süvöltő halálnak volna a visszamaradt és maradandó lidérces fuvallata. S a tájékozódás módja?

„... mindig egyenesen a széllal szemben kell haladni.

— S ha eláll a szél?

— Nem áll el.

— Éjszaka sem?

Az ember felelet helyett rosszkedvűen vállat vont... A vontató állat... nagyobbára lépésben haladt s csak fütttyjelre váltott át csendes ügetésbe, de néhány perc múlva újra lelassított s a mozdonyvezetőnek ismét szájához kellett emelnie sípját.”

S ez a sípszó hátborzongató, vad zeneként hat az olvasóra, valami örökös haláltánchoz komponált zene tépett foszlányaiként:

„Szüntelenül, reggeltől késő estig szólt az éles, bosszankodó füttyszó a végeláthatatlan, szélfúttá lapályon, az ide-oda hajlongó fű vékony sziszegésén és a cserjék halk pörölésén kívül az egyetlen hang, amely ezekben a napokban G. A. dobhártyáját érte.”

Ez az egyetlen hang, mert a mozdonyvezető szótlán maradt.

„A kerekék mélyen besüppedtek a homokba, még azok csikorogtak néha, s hébe-hóba ki kellett szállni a kordéból, hogy a kerékagyig elmerült járműt ki lehessen vonszolni tetszhalálából; ilyenkor a mozdonyvezető a szamarat, G. A. a kordét tolt.”

Így tart a vándorlás három napig. S ami azután következik, az a rendkívülinél is ijesztőbb. Nem tudom, hogy az író tudatosan vagy öntudatlanul elevenített-e fel egy ősrégi bibliai motívumot, a Bálám szamarának a megszólalását. Az ótestamentumban ugyanis megíratott, hogy Amit Bálám próféta nem lát, azt a szamar, melyen Bálám üget, nemcsak megérzi, hanem látja is.

„Felkele azért Bálám reggel, és megnyergelé az ő szamarát, és elméne a Moáb Fejedelmeivel. De megharagvék az Isten, hogy ő elmenne vele. És megállá az Úrnak Angyala azon útban... ő pedig üget vala az ő szamarán, és két szolgálja vala vele. Látván pedig a szamar, hogy az Úrnak Angyala állana az úton, és mezítelen fegyver volna kezében, kitére az útból, és méne a mezőre, azért megveré Bálám az ő szamarát, hogy megtérítené azt az útra.”

De az Úr Angyala és a szamar, ellentétben Bálámmal, kitűnően értik egymást.

„És megállá annakutánna az Úrnak Angyala a szőlőknek szoros útján, holott mind egyfelől, mind másfelől fal vala,

látván pedig másodszor a számár az Úrnak Angyalát, szorula a falhoz és Bálámnak is lábát szorítja a falhoz: annak-
okáért ismét kezdé verni.”

A számár háta nem fáj az Úr Angyalának, Bálám pedig nyilván csak dühös a szerinte értelmetlen és makacs számárra.

„Annakutánna az Úrnak Angyala ismét tovább méne, és megállta szoros helyen, hol ki nem térhetnek vala sem jobbra, sem balra. Mikor pedig látta volna a számár az Úrnak Angyalát, lefeküvék Bálám alatt; azért megharagvék Bálám és megveré pálcával a számárt.”

És a szentírás azért szentírás, mert csodák történnek benne, és megeshet, hogy ellentétben a köznapi prófétákkal, a szentírásbeli belátja, hogy a számár okosabb nála. Ez nagyobb csoda, mint az, hogy az Úr „megnyitá a számárnak száját”, amely emberi hangon szólal meg. A párbeszédben a prófétával szemben a számár abszolút fölényben marad:

„Mit vétettem neked, hogy immár engemet háromszor vertél meg?

Akkor monda Bálám a számárnak: Mert megcsúfoltál engemet. Vajha volna fegyver kezemben, nyilván megölnélek most téged. És monda a számár Bálámnak: Avagy nem te számarad vagyok-é, melyen szoktál járni, mióta tiéd lettem, mind e napig? Avagy szoktam volt-e valaha eképpen cselekedni teveled?”

A megszólaló és a ráadásul még önérzetében megsértett, ékesen szóló számár kérdésére Bálám a számara szemrehányását igazoló egyetlen rövid szóval felel: nem.

De az Úr a próféta szemét csak ezután nyitja meg. Most már Bálám is látja az útját elálló Angyalt, aki meztelen fegyvert tart kezében, és aki most már értésére adja, hogy az életét is az ő lucid számárának köszönheti:

„Ha ki nem tért volna (ti. a számár) az én orcám előtt, tudd meg, hogy most megöltelek volna és ötöt elevenen megtartottam volna.”

Bálám most újra megfélemedezik igazságtalanul bántalmazott alattvalójáról, a számárról és hálátlanul csak feljebbvalója, az Isten kegyét akarja visszanyerni. Lehajtott fejjel borul le Isten előtt, csak Istenre összpontosítja figyelmét és bűnbánatát. A számárral sajnos a szentírás se foglalkozik többé.

G. A. útirajzában, ellentétben a bibliával, a számár és gazdája, a mozdonyvezető, az első pillanatban megértik egymást. Bálám óta az ember nyilván közelebb került az állati félelem rokoni átérzéséhez. Az író nem közli, hogy mi az a közös titok, ami miatt a mozdonyvezető nemcsak megérti, hogy a számárra kell hallgatnia, hanem azonosul az állat rémületével.

„Negyednap délfelé a szamár megállt, lassan felemelte fejét s ordítani kezdett. Úgy hallatszott, mintha okádni akarna, égnék emelt feje a nagy, könnybe lábadt szemekkel is úgy festett, mint egy halálra rémült gyereké, aki először hány életében s nem tudja, mi történik vele. A hang azonban, mely egy mély hörgéssel kezdődött, s egy világosabb, s egyre magasabb sikoltással fejezte be magát, mind erősebb lett s minden újrakezdésnél visitóbb és kétségbeesettebb; az embernek az volt a benyomása, hogy a legközelebbi bőgésnél megszakad az állat belseje s kifordul tátott száján; a tüdő, a szív s a belek élete már foszlányokban lógott ki a hangból. Behorpadt vékonyával, görcsösen hullámozó hasával s felemelt, ide-oda reszkető fejével a vén szamár az elképzelhető, legnagyobb állati kétségbeesés hangjait hallatta, rekedt, fűrészelő hörgései mint ha egyenesen az ivarszerveiből emelkednének torkába, kifordítanak nyelvét s átfúrnák véres orrlikait... A mozdonyvezető lehorgasztott fejjel, mozdulatlanul állt az állat mellett.

— Nem megyünk tovább, uram — mondta egy idő múlva.”

A többes szám első személy nyilván a mozdonyvezetőre és szamarára vonatkozott. A mozdonyvezető mintha tisztában lett volna vele, hogy az életösztön, az éleslátás teljesen elpártolt az embertől — az állat javára. Az állat rémülettel borzadt vissza a kártékony, vad és buta szörny, az ember uralmának további színhelyétől.

„— Hogy érti? — kérdezte G. A.

A mozdonyvezető a földre nézett. — Nem mehetek tovább — ismételte.

— Elérkeztünk már, ameddig kialakultuk?

— Sajnálom, uram — mondta a mozdonyvezető, a szokott-nál is idegesebben.”

G. A. még mindig nem érti, hogy a szamár példáját követve az ember is így megmakacsolhatja magát. De a mozdonyvezető további magyarázkodás helyett

„hátralépett a kordéhoz, kiemelte belőle G. A. táskáját és hátizsákját, leállította őket a földre, majd újra előrement a szamár fejéhez, megfogta a gyeplőt s lassan megfordította a járművet. Az állat rögtön elhallgatott.”

G. A. ingerült, mint a szentírás Bálámja. Magyarázatot keres és követel.

„A mozdonyvezetőnek kidagadtak a halántékerei. — Nincs mit beszéljek, uram — mondta. — Nem megyünk tovább.

— Mennyire vagyok még X-től?

— Nyolcnapi járásnyira.”

De a mozdonyvezető már fel is szállt a visszafelé fordított kor-déba, és a szemrehányásra csak annyit felelt: „— Visszajöhet velem, ha akar.”

G. A. azonban, ellentétben a számmárral, az állomásfőnökkel és a mozdonyvezetővel, kíváncsi. Őt még izgatják a titkok, benne még él a tudás vágya, a vállalkozás kedve. Úgy is mondhatnám: ő még ember, éspedig a szónak a végállomáson idejétmúlt értelmében. Csakis ezzel lehet magyarázni, hogy az olyannyira barátságtalan lapályon („A táj... egyforma száraz lelkiismeretességgel görgette ki magából hullámtalan szürke lepedőit. A szél nem állt el, éjszaka is egyenletesen zörgette a cserjék aprólevelű ágait...”) egyedül, gyalogosan is folytatta útját. Háromnapi erőltetett gyaloglás után, jobb keze megdagadt csuklója miatt el kell dobnia nehéz borjúbőr útitáskáját s csak a testi higiénia szempontjából legszükségesebbet „mentette át” hátizsákjába. De megy előre; az olvasó pedig követi útján, mely minél esztelenebb, gyakorlati szempontból minél céltalanabb — vagy talán úgy kellene mondani —, minél öncélúbb a kíváncsiságnak ez az elszántsága, annál inkább az emberben élő emberi megszállottságot bizonyítja.

G. A.-t kísérve fantasztikusan borzalmas úton járunk. S mintha magának az emberinek a képzetébe kapaszkodnánk meg, az egyetlen látható emberibe ezen az úton, mely érznek, rendnek, minden értelemmel összeférhetőnek a mind viharosabb és ugyanakkor mind közömbösebben félelmetes negációja. Mint a végállomás főnöke vagy a mozdonyvezető, az író is éppoly szófukar, ha az olvasó felvilágosítást vár tőle.

„A síkság lassan éledni kezdett”, jelenti az író, s ha az olvasó immár emberi kéz, emberi élet nyomaira várna, akkor téved is, meg nem is. Téved, mert „az éledő síkságon” nem az élő emberi kéz eleven, hanem csak a hajdani emberi kéz egykori műveinek nyomaival, az életet és a halált túlélő roncsaival találkozik. Eleinte csak egy darab rozsdás dróttól, pléhlemeztől, lukas vasfazéktól éled meg a síkság. Ez az egyetlen szó, „éledés”, valami minden étellel ellenkezőt jelent: maga a természet se bírja el büntetlenül az ember, az egykori ember nyomait. A szürkészöld síkság is megváltoztatta színét;

„rendszeretlenül, egymásra hányva s a talajt is megfestve rozsdabarna színükkel szögesdrót-tekercek, s kibogozhatatlan kígyómozdulatokkal egymásba gabalyodott, összevissza kúszó, különböző vastagságú huzalok heverték a ritkás fűben, mely szemlátomást elcsenevészedett s romlásnak indult a rozsdás vasak egészségtelen szomszédságában.”

A síkság életét az egykori ember és az egykori ember keze műve fertőzte meg. A természet lett beteg az ember „egészségtelen szomszédságában”, az emberében, akinek már egyetlen porladó csontjára se lehet ráakadni, mint ahogy az ember egykori jelenléte következtében, semmiféle más élőlényre sem. A síkság éledése csak a hajdani emberi agynak és a hajdani emberi kéznek mintegy ördögnél ördögibb megcsúfolása. Ez a síkság szétszórt és egyre inkább, egyre sűrűbben halmozódó, lélektelen, elföldeletlen és beláthatatlanul óriási temetőt beborító, emberkéz alkotta roncsok színtere. Rajta az egyet-

len élőlény G. A.; minden egyéb rosszabb a legpusztább pusztaságnál. Mert hajdani emberek valaha volt városainak, otthoni berendezésének, üzemének, közlekedési eszközeinek a föld színét beborító, elrondító, kísérteties, nem, nem kísérteties, hanem az anyag természetének megfelelően közömbös, el nem takarított és soha többé el se takarítható néma jelenléte ez.

„Bármilyen óvatosan lépkedett, a drótok jobbról-balról beleakaszkodtak, feltépték nadrágját, vagy váratlanul felugrottak talpa alól s az arcába csaptak. Menetsebessége a negyedére csökkent.

Másnap valamennyire megjavult az út, a szögesdrótok és huzalok közé egyéb hulladékvasak is keveredtek, melyek helyenként kisímitották az utat s megkönnyítették a járást. Eltört vízvezetéki csövek, Bergman-csövek, T-vasak, radiátoralkatrészek borították be a földet sok kilométernyi hosszúságban s feltehetően ugyanolyan szélességben; G. A. kísérletei, hogy jobbra vagy balra kitérjen és újra füves területre érjen, minden alkalommal csődöt mondtak. Egy ízben egy nagy átmérőjű csatornacső tetején lépkedve, elcsúszott, bakancsa beszorult a cső és egy élére állított vasgerenda közé, bokája megdagadt. A füves szürke részek szinte teljesen eltűntek... a rozsdás vashulladék folyamatosan beborította a földet.”

Campanella óta minden utópia élvezettel, rajongva színezi ki, hogy mint válik az ember a természet urává; ez az antiutópista szellemben fogant könyv is erről beszél, de a maga módján:

„A szél mintha finom rozsdaport szórt volna szét a levegőbe, az ólmos nappali fény még valamivel homályosabbá vált, az oxidált vas kesernyés szaga mindjobban kiszorította a fű és a bokrok száraz illatát.”

Az embert itt egyedül megtestesítő ember, G. A. útja elé — valósággal jelképesen — az ember keze nyomára se emlékeztető, holt és gyilkos barikádokként meredő technika éppolyan gonosz, mint amilyen ártatlanok hegyeket alkotó maradványai. „Ócskavastelep”, amely még csak nem is démoni. Hiszen ami valaha éltette, minden szellem, minden vágy, terv, lélek, akarat — nyomtalanul a semmibe veszett. Ez a Nihil birodalma, melyben egy szétfúzott világ emlékei — emlékező nélkül — tapinthatóan, élesen, sebeket ütve, torzan és feleslegesen, alkotóik nélkül valahogy a lakatlan földön feledtettek. Az immár mihaszna dolgok néma rengetege megmerevedett, mint valami apokaliptikus látomás, melynek azonban Látnoka se maradt. Mert G. A. — aki „éjszakára a hideg szél elől egy hatalmas vascső belsejébe húzódott — emberrel még mindig nem találkozott.”

Mint ahogy a végállomás után, a szamaras kordén útra kelve, csak a mozdonyvezető sípjának mindegyre felhangzó sívító vezényszava, most „a tökéletes némaságban, a teljes csendben” csak a saját lihegése és „az időnként a lába alól felkunkorodó és egymásnak csapódó drótok makacs, fémes zörgése” éri G. A. dobhártyáját. Az író nem mondja,

de az olvasó észreveszi: még a sakálok üvöltése se hallatszik, sakáloknak és hiénáknak sincs mit keresniük ezen az ócskavastelepen. Itt minden csak élettelen hulladék. Minden egyéni és minden szervezett társadalmi élet tartozéka térdmagasságig érő pusztá hulladékká vált.

„Az út megint csak estefelé javult fel valamennyire, amikor a dróthulladékok ritkulni kezdtek s közöttük előbb egyenként, majd egymásra dobálva s néhol embermagasságú dobokat alakítva, használt konyhaedények... bográcsok, serpenyők, kiégett sütőlapok gyülekeztek, meghasadt, hatalmas üstök, kilukadt katlanok, majd egyre több használt, eltört gépalkatrész, lendítőkerekek, tengelyek, kazánok, különböző hosszúságú s vastagságú fémkarok, csörlők, fogaskerekek, hengerek.”

Egy egész napi járőföldnyi területen viszont csak fogaskerekek halmozódtak és semmi más. Aztán már elgyötörve az úttól és a föld, illetve az ócskavastelep örökös rozsdabarna színétől, néhány órai menetelés után egy reggel mintha csak pajkos ördögöcskéik incselkednének G. A.-val; távcsövél úgy látta, „hogyan kb. tíz kilométernyire... mintha valamilyen hatalmas vézfelület, feltehetően egy nagy tó zárná le a látóhatárt.” A *Szentivánéji álom* vagy *A vihar* Prosperója azonban nem honos az ócskavastelepen, ahol minden lélektelen. A tó helyett:

„Krómozott vagy nikkelezett fehér fémből készült, felismerhetetlen rendeltetésű, nem rozsdásodó gépalkatrészek, szerszámok és műszerek roncsai gyűltek itt össze felmérhetetlen hosszúságban és szélességben s mögöttük — újabb kétnapi járásnyira — ismét folytatódott a rozsdás hulladékvas véget nem érő áradata.”

Áradata. Mintha gépalkatrészek, szerszámok, vas, fém és acél tömegek valami fantasztikus áradást játszottak volna, paradox kaján kedvteliséssel. Tökéletesen közömbösek persze, de úgy hatnak az emberre, mintha az eleven életet volna kedvük csúfolni. Mert mikor G. A. eljut a különböző vastagságú és méretű, a földet beborító vaslemezekig, „melyeken ismét jóval könnyebben esett a járás”, az olvasónak elháríthatatlanul hátborzongató benyomása támad: talán valami infernális huncutsággal karikírozzák a vidámságot és az eleven embert. Az író a következőket mondja:

„A lemezek G. A. szöges bakancsai alatt vidáman megkonduktak, egymásba harapva zörögtek és csikorogtak s a néma pusztaságot messzehangzón betöltötték emberi léptek eleven ütemével.”

Követve G. A.-t gyötrelmes útján, X város irányában, én, az olvasó, hadd álljak meg egy pillanatra. A már-már áttekinthetetlenül nagy mennyiségű és sokrétű háborúellenes irodalmi művek között az élmény izzása, a forradalmi — és az ezzel egyértelmű — emberi vehemenciával az ún. férfierények, a minden vérontást a haza és a

hazák nevében glorifikáló háborús retorika pórére vetköztetése, az öldöklésben, gyűjtogatásban és rombolásban magát kitomboló hősies-ségnek a megbélyegző diffamálása tekintetében a világirodalomban, meggyőződésem szerint, Miroslav Krleža hangja, szava, leírásai és látomásai szenvedélyességben és erőben felülmúlnak minden más háborúellenes tendenciától ihletett irodalmi művet. S Krležának a háborúval és háborúkkal foglalkozó alkotásaiban egyetlen jelző sem olyan gyakori, mint a „buta”. Gyakoriságát tekintve, egyetlen szó rivalisa talán, a „bűzös”. Buta és bűzös: ez az, ami mindig új összetételekben és mindig új erővel tér vissza, ha Krleža arról a gorillához is méltatlan, szervezett mészárosiparról szól, melyet a történelemkönyvek és hazafias iskolai olvasmányok romantikus ködben csillogtatva, nemzeti dicsőségnak és szent, hősies háborúnak neveznek.

Déry Tibor azonban nem a háborút, hanem azt írja le, ami egy feltételezett, a legmodernebb, a maximálisan fejlett technikai és kémiai eszközökkel viselt háború után támadt valóság. Déry Tibor témája a *post festum*. Hogy tíz, ötven vagy még több évvel ezelőtt volt-e ez a háború, nem tudjuk, nem is fontos. De abban, ahogy szenvtelenül, tárgyilagosan, minden kommentár nélkül a maga módján felvillantja az olvasó szeme előtt a háború után-nak a látványát, azt hiszem, eléri a szenvedélyes, forradalmi és emberi negáció-nak az emberiért viaskodó, talán kétségbeesetten viaskodó krležai művészet színvonalát:

„G. A. gyaloglásának tizedik vagy tizenegyedik napján pillantotta meg az első rozsdás ágyút, mely meredeken felállított óriási csövével mozdulatlanul nézte a fénytelen eget. A következő napok során földön heverő ágyúcsövek, feldúlt harcokcsi-roncsok és oldalukon fekvő vagy kerekeikkel ég felé nyújtózó vasúti vagonok között vitt az útja; becslése szerint több tízezer nyi, nagyobbára sértetlen s csak az idő által rongált vasúti kocsi s nem kisebb számú repülőgép- és autó-hulla vette körül hármass övezetben X város közvetlen környékét. Az elégtelen táplálkozástól elgyengülve G. A. útjának ezen az utolsó szakaszán naponta már csak négy-öt mérföldet tett meg; ágyúcsöveken kellett egyensúlyoznia, tankok között átnyomakodnia, az egymásra dült vasúti kocsikra felkúsznia s túlsó oldalukon újra leereszkednie, mert a járművek oly hosszú sorokban torlaszolták el a nyugati irányt, hogy megkerülésük négy-ötszörös idővesztésbe került volna. Már mind a két lába fel volt törve, a keze véresre horzsolva...

Időközben az eső is megeredt s a nedves vasakon, a vagonok lépcsőin, ütközőin, a földön heverő kerekeken, csöveken, vastengelyeken minden lépés kétszeres erőfeszítésbe került. Embert még nem lehetett látni, s éppily kevésse bármiféle szerves állati létnek nyomát vagy hulladékát.”

Milliárdnyi részből összetett, egyetlen, minden emberi méretet meghaladó óriási dögként terül el és teszi lakhatatlanná, járhatatlanná a földet az, ami egykor a civilizáció, a társas lét embernek szol-

gáló és termékeny elevenséggel lüktető, a földet behálózó csodás mechanizmusa volt. Döggé lett, amely nem is búzlik; még csak azt se lehetne ráfogni, hogy buta dög. Kívül esik minden emberi-értelmi kategórián. Valami, ami már nem is a halál jelenléte, minthogy hiányzik hozzá a kontraszt: az élet. Dög. A minden funkcióját, értelmét és célját rég elvesztett, még feloszlásra se képes, maradéktalan Nihil. S mint ilyen, paradox módon, valami torzan, közömbösen és mozdulatlanul terjedő és meredő emlékműve az életnek, amely megszűnt. Annak, hogy ezen a planétán sok százezer évig szívek dobogtak, kezek és agyak munkálkodtak, hogy volt és egyre hatalmasabb lett egy kimeríthetetlen emberi lelemény, mely fejlettségének egy bizonyos fokán, a gyilkosságnak és öngyilkosságnak különleges kombinációjával egyedüli győztessé a földet elborító ócskavastelepet, a képzeletet megszágyonítóan gigászi méretű, milliárdnyi részből összetett egyetlen Dögöt tette.

Ámde úgy látszik, hogy túl a végállomáson, túl az ócskavasteleppé bomlott világon, kideríthetetlen véletlen következtében, X város túlélte ezt a végső gyilkos-öngyilkos, az élet elleni sikeres végső merényletet, a folytathatatlan háborút.

„Az első ház, amelyet G. A. egy reggel jókora távolságban a felszálló ködön át megpillantott — amennyire a párás, sűrű levegőn át ki lehetett venni... bérháznak látszott. G. A. feléje irányította lépteit. A ház lakatlan volt, teteje beszakadva, egyik fala félig bedűlve. Úgy állt az ócskavas-áradat közepén, mint egy leszerelt, vak világítótorony a tenger közepén, a hulladékok feltorlódtak a falak mentén s egészen az első emeleti ablaknyílásokig gyűrődtek fel. Mögötte, jókora távolságban újabb házak váltak ki a ködből, ezúttal már kisebb, összeszaladt csoportokban, három-négy ház egymás mellett... ezek is romházak voltak, de minthogy körülöttük a rozsdás vashulladék lefojtotta a földet, falaikon nyoma sem volt annak a megszokott, eleven küsző növényzetnek, amely a beomlott vidéki házakat körülburjánozza. Már több évtizede lakatlanok lehettek... az eltört csővezetékek kilógtak üregeikből, a tátongó réseken át látni lehetett a földig roskadt lépcsőházak és a beomlott padlást. G. A. csak harmadnapra észlelt olyan házakat, melyeknek elpusztult lakószobáiban régi bútorroncsok, egy-egy bedőlt ágy, felfordított csonka asztal vagy szék egyensúlyozott a mélység fölött, egy üres, ferde képerket ragadt a falra.”

Jelentősegteljes utalást olvashatunk ki a fenti sorokból: a házak, illetve romjaik már több évtizede lakatlanok lehettek. Ebből az olvasó arra következtethet, hogy X városban, melyhez immár egyre közelebb kerülünk, legalábbis egy egész nemzedék nőtt fel, amely már „természetesnek” fogadja el azt, ami bennünket megborzaszt. Nyilván valamikor, amikor még volt az, amit nagyvilágnak szoktunk nevezni, ez az X afféle világváros lehetett. E hajdani metropolis pereme egész kiterjedésében olyannyira romokban hever, hogy G. A.-nak „még három napi erőltetett menetelésre volt szüksége, hogy lakott területre érjen.” Addig

egyelőre minden alig megkülönböztethetően — hajdani. A hajdani gyárépületek éppúgy, mint a hajdani lakóházak, a földön tótagast álló vasúti kocsik, a hajdani állomást megelőző épületek, irányítótornyok, őrházak — minden inkább afféle rejtély, meg kell fejteni, hogy mi volt egykor a funkciója. A hajdani város hajdani peremén még mindig nem látható élő ember.

Kitűnő az írónak az a megfigyelése, hogy a pusztulás szünetlen, napokon át elénk táruló képe nem is melankóliát, csak közönyt vált ki. A mennyiség mérhetetlensége nem egy új kvalitást, hanem az egyhangúságba belefáradó érzékek eltompulását, unalmat idéznek elő. Kevésbé megrázók, mint egyetlenegy lángokban álló ház látványa. Mint ahogy van a fájdalomnak is egy foka, mely valósággal érzéketlenít, megfoszt az eszmélettől.

„... G. A. sokat ásítózott. A romok között csak a szél füttyült, más hang nem hallatszott. A pusztulás képe nem volt félelmetes, csak unalmas, nem szolgált változatossággal. Az ember elálmosodott, elkedvetlenedett, mint egy temetőben...

Három nap alatt végül is beért a városba... A beroskadt falak törmeléke néhol emeletnyi magasságban meredeken eltorlaszolta a szűk utcákat; ha G. A. nem akart vagy nem tudott átjutni az akadályon — néha négykézláb is alig bírt felvergődni a tetejére — hosszú kerülőkre kényszerült, melyek nemegyszer visszavetették kiinduló helyére. Itt-ott, egy-egy aránylag épen maradt ház előtt valamilyen okból fel volt szaggatva a kövezet, látni lehetett a gödrök mélyén a vastag szennyvízlevezető csatornát s az egymásba kuszálódott villanykábeleket. A közlekedés nem volt veszélytelen, egy alkalommal közvetlenül G. A. háta mögött beomlott egy fal s egy több emeletes magas porfelhőt kavart maga fölé.

Dél felé járhatott az idő, amikor a süket csendben, melyet csak egy-egy lezuhanó téglakoppanása vagy az elcsúszó száraz homok csikorgása tört meg, meghallotta a város első eleven hangját... Füle oly mohón szívta be az életnek ezt az első jelét, hogy önkéntelenül megállt, visszafogta lélegzetét.”

X városnak ez az első, G. A. fülét megütő eleven hangja valamilyen csikorgó közlekedési eszköz, villamos vagy kisvasút pöfögése. Feltehetően valami kezdetleges utánzata valaminek, amit X város legöregebb lakói emlékezetből rekonstruáltak. X várossal való közelebbi ismerkedésünk ezt teszi valószínűvé; inkább gyermekded kedvtelésből s nem valami célszerűségi szempontból építették. Mert ez az X város, egész társadalmi berendezésében, életmódjában, lakosai magatartásában, a mi mértékünk szerint, igyekezik, játszi, gyermekded lények lakóhelyének a benyomását kelti. Igaz, hogy egyébként, külső megjelenésükben nem különböznek tőlünk, a homo sapiensnek nevezett lényektől. Már az első ember is, akit G. A. megpillant, teljesen normálisnak látszik, semmi fantasztikus nincs rajta: „kövér, borotvált képű, szemüveges javakorbéli férfi.” A házak nincsenek jó állapotban, körös-körül a szomszéd épületek mind romokban, úgyhogy az utca egy-egy szakasza szinte járhatatlan; azok a házak is, amelyek

még valamennyire jobb állapotban vannak, lakatlannak látszanak; ez a borotvált képű, szemüveges, javakorbeli férfi egy félig bedűlt ház egyik negyedik emeleti ablakában könyökölt, s mikor G. A. tekintete találkozik az övével, az ember a magasban „kedvesen elmosolyodott s egy vidámnak tetsző kiáltással sietve hátralépett az ablaktól.” A tekintetek e hallhatóan barátságos találkozásának azonban — nincs folytatása. G. A. tévedett, mikor a háznak egy vasgerendájára ülve oda-lent arra várt, hogy az ember, aki oly örvendő és sietve hagyta el az ablakot, lejön hozzá, az idegenhez. Úgy látszik azonban, hogy az a kedves mosoly és a vidám kiáltás csak a benyomásoktól könnyen megcsiklandozható, ártatlan kedély nyájas és spontán megnyilatkozása, úgyszólván öncélú monológja volt. G. A. tehát hosszabb hiábavaló várakozás után felkel a vasgerendáról, és újra elindul.

„G. A. jól ismerte Londont, X kiterjedésben nagyobb-nak látszott.”

Ez az X város nekem, az olvasónak egyetlen motívummal marad meg emlékezetemben, azt hiszem, kitörülhetetlenül. Nem a megszámlálhatatlan beomlott házzal, nem a kevés üzlethelyiséggel, mely job-bára üres, vagy ha nem, akkor kirakataiban csak portól szürke, rikító, olcsó portéka látható, nem is a kövezettel, mely alig látszik ki a rátelepedett szemétréteg alól, nem az úttestekkel, melyeken semmiféle jármű se fedezhető fel, s melyeket — „mintha közlekedési sztrájk volna” — előzőnlenek a gyalogosok. Mindez csak keret a legfőbb, az egyetlen, hallucinációként kísértő, iszonyú motívumhoz, ami abban a paradox, de meggyőző tényben foglalható össze, hogy ebben a szinte mindig hideg esővel paskolt, örökösen szélfúttá X városban otthonos a nevetés. Talán helyesebb volna kuncogásnak vagy kacarászásnak nevezni. Ennek a vidámságnak olyasféle a hangja, mint amilyen-nel az ember valami testét csiklandozó érintésre reagál. Bizonyos azonban, hogy elvitathatatlanul van benne valami a derűből, ha ez a derű — nekem, az olvasónak a szemében — a félkegyelműség bizonyos jellegét vi-seli is magán. Ez a nyájas derű, mondhatnám az idillnek ez a lágy atmoszférája hátborzongatóbb, mint Lear király az éji viharban vagy az a démonikus zene és ének, mely Don Giovanni kézfogását kíséri a lakomán megjelenő, vasmarkú komturral. Az elégedettség derűje, ezt Déry Tibor érezte meg velem, iszonyúbb lehet a legsötétebb két-ségbeesésnél:

„Noha hideg volt, az emberek — a nők is — nagykabát nélkül jártak, kopott, gyakran rongyos ruhában, fődetlen fő-vel. Lassan, kényelmesen ballagtak, G. A. nem látott siető embert. A járókelők között itt is, ott is hangos, vidám kaca-gás hallatszott, amely rögtön maga köré gyűjtött néhány gondtalanul ácsorgó férfit vagy asszonyt, ezek egy ideig kö-rülállták a nevetőket, majd mosolyogva odébbmentek. Ruhá-jukkal s a vigasztalan, gyűrött környezettel ellentétben az emberek arca általában sima s jókedvű volt, egy vasárnapoló, pihenő tömeg ártatlan jókedvét sétáltatták a romos házak és bérkaszárnnyák között, mintha üde, zölden viruló kiránduló-

helyre gyűltek volna össze, elfeledkezni köznapi gondjaikról. A homlokok mögött nem ült hátsó gondolat.”

Ez itt nem a végállomás főnökének vagy a mozdonyvezetőnek a mogorvasága. Az emberek szívesen elegyednek beszédbe az idegennel is, nyájasak, tekintetük nyílt, mosolyuk megnyerő, s az egyik X-beli lakosról maga az író mondja, hogy „nevetése oly kedvesen együgyű s félreérthetetlen volt, mint egy veréb hajnali csicsergése.”

Kicsit a Dosztojevszkij főinkvizítora programjának a megvalósult birodalma ez az X város; a nagy nyáj, mely szendén, vágyak, problémák és összeütközések kínja nélkül, a lehető legteljesebb igénytelenségben, afféle gyengeelméjű üdvözültek módján, elégtlenül fogadja az életet úgy, ahogy adva van. És semmiféle képzelőtehetségtől se háborgatva, hasonló észbeli és szívbeli együgyűséggel várja a kedves halált is.

Itt a *G. A. úr X-ben* című regénynek csak azokról a fejezeteiről van szó, amelyek az *Új Írás* 1963. évi novemberi és decemberi számában jelentek meg folytatásban. De ezek alapján már meg lehetne határozni, hogy a nagy katasztrófa után, amely feltehetően az atomháború volt, miféle társadalmi rendszerben élnek X város lakói; lehetne, ha egyáltalán lehetséges volna ezt a társadalmi formát bármiféle számunkra ismerős fogalommal megjelölni. Körülírni azonban talán lehet: a lelki szegények társadalma ez, ahol az emberek gyengeelméjűen, heherészve, mint játékszerekkel szórakoznak az egykori civilizáció maradványaival, pl. a lifttel, a valahol megmaradt vízvezeték csöveinek zúgásával vagy valamelyik előkelőség lakószobájában a W. C. víztartályának meghúzható fogantyújával. S abból kiindulva, hogy az előkelőségek és a plebs között a legkisebb nyoma sincs valamiféle osztályharcnak, sőt egy egész különös, valóban rendkívül különös, harmonikus, kitűnő modorral szabályozott viszony az uralkodó, továbbá abból a tényből, hogy a kapuk és a lakások szabadon, zár nélkül tárulnak ki mindenki előtt, arra is lehetne következtetni, hogy a szocialista vagy éppen a kommunista rendszernek egy sajátságos, bár fejtetőre állított, degenerált rendszerével állunk szemben.

„... reggel az utcára kilépve, G. A. megpillantott egy embert, aki egy másiknak a vállán lovagolva épp elhaladt a szálloda előtt. Nem látszott betegnek, jól megtermett, szép szál férfi volt, pirosposzgás arccal s vastag combokkal, amelyek kétoldalt izmosan nekifeszültek az alatta ügető ember nyakának. Jobban is volt öltözve mindazoknál, akiket G. A. ezideig X-ben látott, teljesen ép, világosbarna, erős szövetszövetnadrágot s háziszóttesszerű anyagból készült, aprókockás, szürke kabátot viselt, alatta egy ugyancsak ép, fehér vászon-inget, selyemnyakkendővel. Kezén kesztyű volt. Jobbjával teherhordója hajába kapaszkodott, a balban egy rövid nyelvű szíjostort tartott.

Az ember, aki vitte, termetre jóval kisebbnek s gyengébbnek látszott, mint az, aki a vállán ült. Egyenletes, hosszú léptekkel ügetett az úttesten, karjait ide-oda lóbálva,

egyik kezében egy zsámolyt vitt. Arcát az alatt a rövid pillanat alatt, amíg G. A. előtt elhaladtak, csak homályosan lehetett kivenni... a combok között, ruházata foszladozó, kopott volt, mint általában az itteni polgároké... Ismét megeredt az eső, az ólmos szürke ég idegesen hullámozott a háztetők fölött. A lovagoló ember a szálloda sarkán befordult egy keskeny keresztutcába, melyből heves szélrohamok süvöltöttek elő; látni lehetett, amint a romházakból szétkavargó porfelhőkben mélyen előrehajol... Hogy a szél és a por kettős nyomásában megtartsa egyensúlyát, felsőtestével erősen előredült s lábával hátranyúlva, cipője hegyét beleakasztotta a teherhordó bordái közé.

Az erős szél egy romos ház tetejéről cserepeket sodort le az utcára, úgy pattogtak G. A. körül a kövezeten, mintha egy köfergetegbe került volna."

G. A. a későbbiek során több ilyen lovassal is találkozik, míg el nem jut egy térre, ahol

„mint egy nagy lovarda porondján, harminc-negyven ember ügetett körbe egy-egy teherhordó vállán. Szorosan egymás mögött haladtak, kezükben lovaglópálcával vagy kurta nyelű ostorral. A tömeg csendben figyelte őket... Jól öltözött, jól táplált, mélabús arcú férfiak voltak, akik méltóságteljes fejtartással komoran néztek maguk elé, egyik kezükkel görcsösen kapaszkodva teherhordójuk sörényébe; emezek valamenynyien szinte kivétel nélkül gyenge testalkatú, sovány embereknek látszottak... A lovasok néha megsuhintották ostorukat a levegőben, vagy pálcájukkal nagyon óvatosan, szinte gyöngéden végigvágtak teherhordójuk hátán; meglátszott rajtuk, hogy a világért sem akarják őket sem testükben, sem önérzetükben megsérteni."

Az olvasó ezt az önérzetet becsben tartó ostorsuhintást nem fogja kevésbé keserűnek találni, mint Swift humorát. De az olvasó nem számol ez esetben a kollektívával, mert a közönség, mely a teherhordókhoz tartozik, élvezi a látványt. Felhangzik megint a boldog igénytelenységnek az a vidámsága, melyről már szó volt, csak éppen más formában.

„Az eső rendületlenül tovább esett. De az időjárás konok rosszindulata nem botránoztatta meg sem a lovasokat, sem a nézőket; ezek olyan gyermekesen bájos határozottsággal tartottak ki helyükön, mintha csiklandós tavaszi napsütésben, a lóversenytéren, májusi szellők lepkeszárnyai alól a derbi izgalmas próbagaloppjára figyelnének. De zöld gyeppel nem volt. A nagy téren, melynek közepe ráccsal volt elkerítve, mély sártenger locsogott a körbe ügető emberek lába alatt, a nézőközönség számára fenntartott részben pedig patakokban folyt a víz a kövezeten. Az emberek — férfiak, asszonyok, öregek, fiatalok vegyesen —, figyeltek, nézegettek, csevegtek, lerázták

az esővizet magukról, ide-oda sétálgattak, összefolyó hangjuk mormogva, apró hullámokat verve paskolt az égből zuhanó vízbe. Nevetés ezúttal sehonnan sem hallatszott. Mintha jellegzetes könnyű vidámságuk hirtelen kiapadt volna, komoly felhős homlokkal, halk hangon tárgyaltak egymás közt, résztvevő tekinteteket vetettek a körbe ügöző férfiakra.”

S csak természetes, hogy G. A. nem fogja föl mindjárt, hogy kik azok, akikre egy mellette álló fiatalasszony, nagy, lelkes szemében csillogó könnyel azt mondja: „Szegények!” A fiatalasszony „a társadalom vértanúit”, a lovasokat sajnálta, akik a téren reggeli sétalovaglásukra jönnek össze. S már csak G. A. és az asszony rövid párbeszédét idézem. A fiatalasszony mellett, kezébe csimpaszkodva, egy kisgyerek áll. G. A. megkérdi:

„ — Meg tudná mondani, asszonyom, hogy milyen javadalmazásban részesülnek ezek a teherhordók?

A fiatalasszony riadt tekintetet vetett rá. — Semmilyenben. Mért fizetnének nekik? — mondta, szemlátomást ijedten. — Nem elég, hogy a nyakukba ültethetik őket s hosszabb ideig ficáncolhatnak alattuk? ... Viszontlátásra, uram. Megbocsáson, haza kell vinnem a gyereket.

— Én még nem akarok hazamenni — mondta a fiú.

A fiatalasszony elnevette magát. — Hát akkor maradj! — kiáltotta üde hangján, s a következő pillanatban eltűnt a tömegben.”

Így kerülünk vissza egy fantasztikus realitásból abba a másikba, melyben a boldogan éljenző alattvalók egy felkent, jól táplált, róluk gondoskodó, őket irányító, a népért való gondviselés terhét viselő papirendet, áhítatos tisztelettel hordoznak a vállaikon. Itt Déry Tibor perspektívát villant fel, a végletekig deformált, a hívő és idiotikusan passzív alattvalóét, aki nem is érti, hogy többet kaphatna az élettől, mint hogy „a társadalom vértanúit”, az előkelőket, a mélabúsan nagy gondokba merülteket „nyakukba ültethetik s hosszabb ideig ficáncolhatnak alattuk.”

A magyarországi kritikában fel-felhangzott a vád, illetve vádként hangzott fel, hogy Déry regénye egzisztencialista szellemű. A vád nem volna alaptalan, ha nem a való *egzisztencia* meghatározott *tendenciái* tükröződnének megrázó erővel Déry regénye eddigi fejezeteiben. S ezért, ha már kell valamiféle jelző a G. A. *úr X-ben* című „útirajz részleteihez”, akkor sokkal helyénvalóbb volna a realista jelző. A realizmus fogalma ugyanis sokkal, de sokkal sokrétűbb, mint ahogy azt bölcselmetek képzelik, ó, Horatio!